

4. Реферативний огляд науково-дослідних робіт Науково-дослідного інституту фінансового права (2002 – 2010 роки) / за заг. ред. О.В. Солдатенко. – 2-ге видання, оновлене. – К.: Алерта, 2010. – 200 с.
5. Матвійчук А. В. Аналіз та прогнозування розвитку фінансово-економічних систем із використанням теорії нечіткої логіки: [монографія] / Вінницький національний технічний ун-т. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 208 с.
6. Фінансова система регіонів : новітні погляди та перспективи / С. А. Безрука, Є. М. Борщук, Н. В. Васильєва, О. М. Віленчук та ін. – Київ - Севастополь: АМУ, 2011. – 444 с.
7. Лінійні задачі математичного програмування в Excel // Кузьмичов А.І. та ін. – К.: АМУ, 2006. – 189 с.
8. Мастяева И.Н. и др. Математические методы исследования операций в экономике. – М.: МЭСИ, 2008. – 204 с.
9. Кузьмичов А.І. Таблична реалізація генетичного алгоритму пошуку рішень для нелінійних задач оптимізації //Наук. вісник АМУ. Серія «Техніка». Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології управління. – К.: АМУ, 2008, с. 125-135.
10. Кузьмичов А.І., Шмирко Т.П., Шмирко Я.В. Способи реалізації мережевої моделі проекту в Excel //Наук. вісник АМУ. Серія «Техніка». Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології управління. – К.: АМУ, 2011, с. 128-139.

УДК 94 (748)

*Пилипенко О.Є.,
доктор історичних наук, професор
Академія муніципального управління*

ЕКСПОРТ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА СИРОВИНИ З УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті досліджується експорт промислової продукції з українських губерній Російської імперії. Автором подається аналіз експорту основних видів товарів важкої і переробної промисловості.

В статье исследуется экспорт промышленной продукции из украинских губерний Российской империи. Автором подан анализ экспорта основных видов товаров тяжёлой и лёгкой промышленности.

In the article research export industry production from Ukrainian lands of Russian empire. An author is devoted analyses to export main kind of hard and preparing industry goods.

Постановка проблеми. У ХХІ столітті Україні стала повноправним членом СОТ. Черговим завданням є вступ до Зони вільної торгівлі та Європейського Союзу. В цьому плані корисним є вивчення досвіду організації зовнішньоекономічного співробітництва України з іншими країнами світу. Саме цьому завданню присвячена наукова стаття.

Стан наукової розробки теми. Проблема експорту промислової продукції з України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. потребує свого подальшого вивчення, оскільки більшість науковців вивчала вивіз

сільськогосподарської продукції й, насамперед, хліба. Багато уваги приділялося промислому експорту науковцями початку ХХ ст.: С. Асенковим, М. Карачуном, В. Фаасом [1]. Серед дослідників, які займалися означеною проблематикою, слід також назвати радянських дослідників І. Гуржія, Е. Алавердова, І. Ізмєстьєву та ін. [2].

Про стан експорту продукції гірничозаводської промисловості дають можливість судити матеріали Ради з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії в Харкові, оригінали й чорновики статей, які здавалися до набору для друку у журналі «Горнозаводское дело» і хроніка Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві.

Так, наприклад, 14 грудня 1909 г. у Харкові відбувся з'їзд з приводу законодавчого забезпечення експорту заліза, проданого українськими південними заводами на експорт. З'їзд запропонував уряду не дозволяти зворотного ввезення виробів металургійної і механічної промисловості, проданих українськими заводами. Така операція могла бути дозволена лише за наказом виробника цих товарів, а не відправника і покупця і лише в той порт чи суходільну митницю, через які вони були вивезені [3, с. 3].

Виклад основного матеріалу. Велике значення для металургійної та вугільної торгівлі мали українські торгові порти, зокрема новозбудований Маріупольський порт. Він зручно розташовувався на південно-західному узбережжі Таганрозької затоки Азовського моря, між косами Біло-Сарайською й Ляпіною. Поруч з морським портом, у Зінцевій балці протягом 1886–1889 рр. було побудовано гавань для малотоннажних суден в гирлі ріки Кальміус. Порт замерзав не більше двох з половиною місяців на рік – з грудня до початку березня. Він був найбільш глибоким портом Азовського моря. Після завершення будівництва першого басейну глибиною в 14 футів у 1889 р. вивіз донецького вугілля через порт становив 10 млн. пудів. Через 7 років вантажообіг порту склав 26 млн. пуд вугілля. Після завершення спорудження нової вугільної гавані в 1901 р. він досяг 45 млн. пудів.

За виключенням 2-х років (1905–1906) вантажообіг порту швидко зростав та досяг у 1908 р. 93,7 млн. пудів, а в 1909 р. – 118 млн. пудів.

З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії наполягали на поглибленні басейнів Маріупольського порту і підвідних до нього каналів до 28 футів, а Керч-Єнікальської протоки – до 28 футів. Лише за таких умов, на думку розробників проектів, до набережних Маріупольського порту могли підходити судна з осадкою у 24 фути та місткістю у 6 000 тонн. Внаслідок цього знизилися морські фрахти й українська гірничо-промисловість отримала можливість конкурувати на світовому ринку вугілля і виробів металургії [3, с. 36].

На набережних старої гавані було встановлено гідравлічний кран підйомною силою в 30 тонн, два гідравлічних вугленавантажувача. Замість дерев'яної у новій гавані облаштовані металічна естакада для

навантажування вугілля, елеватор і естакада системи Гунта для вивантаження руди. За підрахунками інженерів, Маріупольський порт можна було перетворити у глибоководний з глибиною до 30 футів. Це було пов'язано з тим, що рейди Таганрога були недостатні для того, щоб експортований антрацит скоротили накладні витрати закордонної російської торгівлі. До Азовського моря тяжіли українські області, а після будівництва залізничної колії Міллерово-Саратов експорт середнього Поволжя і Південного Сибіру, з'єданого з Росією залізницею від Саратова через Уральськ до Семипалатинська, було скеровано до Маріуполя. До Маріупольського порту тяжіла і сама потужна з українських індустріальних регіонів, де була зосереджена гірничо-промисловість. Виробництво основних галузей вугільної та металургійної промисловості значною мірою перевищувало потреби внутрішнього ринку. Вони постійно збільшували свою продукцію й це явище мало стихійний характер.

Продуктивність праці вугільних копалень Донецького басейну була в 1905 р. 908 млн. пуд., у 1906 р. - 1 264 млн. пуд., а в 1909 р. - понад 1 555 млн. пуд. Щодо антрациту, то його в останньому році було видобуто 242 млн. пуд. при потребі, за даними спеціальної комісії з'їзду, у 142,5 млн. пуд. [3, с. 37].

Будувалися нові шахти з продуктивністю в декілька десятків мільйонів пудів, наприклад у Должинському антрацитовому районі. Не маючи можливості реалізувати продукти свого виробництва на внутрішньому ринку, гірничо-промисловці та керівники підприємств звертали свою увагу на закордонний. Дослідження умов експорту донецького антрациту дали фахівцям підстави розраховувати на широкий збут цього продукту у країнах Середземного моря й, головним чином, в Італії.

XXX з'їзд гірничо-промисловців Півдня Росії відбувся у лютому 1906 р. в м. Харкові. Програмою його було передбачено: 1. Вироблення статистичних даних про промисловість кам'яновугільних і соляних копалень, залізних рудників та металургійних заводів, про розмір вивозу продукції залізницею.

2. Аналіз тогочасного стану кам'яновугільної, залізничної й соляної промисловості Півдня Росії та про ринки збуту продукції південної гірничої й гірничозаводської індустрії у Росії та за кордоном.

В листопаді 1908 р. XXXIV з'їзд гірничо-промисловців направив уряду клопотання про спорудження залізничної магістрального типу від станції Штерівка Катеринославської залізничної, яка була центром найбільш інтенсивних відправлень антрациту, до Маріуполя. Інша пропозиція стосувалася поглиблення портів. Мотивували вони це прохання тим, що постійно збільшувалася кількість вугільних копалень і використовувалися більш продуктивні знаряддя праці. Продовження лінії від Штерівки до Луганська, на думку авторів, дозволило б створити магістраль, по якій

скеровувався до Маріуполя потік промислової продукції. Однак царський уряд мав свої плани й будував лінії до Північного Кавказу такі, як: Міллерово-Саратов, Таганрог-Сартана-Розівка. Вантажі спрямовувалися до Маріуполя по чотирьом напрямкам. Вантажообіг, за даними Катеринославської залізниці, протягом п'яти наступних років досягнув 1200 вагонів на добу, а річний вантажообіг порту у 1913 р. сягнув 150 млн. пуд.

Для порівняння, в 1908 р. вантажообіг порту становив 118 млн. пуд. Басейн Середземного моря поглинав понад 1 млрд. пуд. твердого мінерального палива [3, 9]. Рішеннями вищезгаданих з'їздів передбачалося відвоювати щонайменше 10 % ринку середземноморських країн, тобто постачати 100 млн. пуд. вугілля та антрациту на рік і 10 млн. пуд. на місяць. З цією метою гірничопромисловців закликали тимчасово терпіти певні витрати. Рада З'їзду гірничників відрядила гірничих інженерів до Італії. За їх даними цих інженерів в 1909 р. у порівнянні з 1908 р. експорт промислової продукції з Миколаївського порту значно збільшився [3, с. 3].

Пропонувалося також фахівцями на з'їзді діячів по водних шляхах сполучення поглибити протоку Керч-Єнікале. Цим також опікувалося товариство сприяння російському торговому мореплавству. Комерційний порт у Севастополі особливим наказом Ради міністрів вирішено було закрити для торгових суден та перефільювати його виключно для військових завдань і використовувати його як фортецю. В 1912 р. пристані пароплавних товариств у Севастополі перенесли в Стрілецьку бухту.

Комісія XXXIV з'їзду представників залізорудної й марганцевої промисловості констатувала, що стан цих галузей промисловості України в 1909 рр. був тяжким. Про це свідчили дані експорту продукції важкої промисловості [3, с. 53]:

Вивіз руди	Фактичн. вивіз 1907р.	1908 р. (млн пуд.)	1909 р. (млн пуд.)	1910 р. (млн. пуд.)
Криворізький басейн	241	213,7	218,3	232,2
у тому числі до європейських країн	55,4	33,4	30,6	35,0
Керченський район	0,5	0,8	0,2	0,3
Донецький басейн	1,2	1,3	1,4	
марганець Нікопольський	15,4	7,9	9,8	11,0
В тому числі до європейських країн	5,2	3,1	4,4	5,0
Марганець з інших регіонів	3,6	0,8	0,7	1,0
Сірковий колчедан	0,4	0,9	0,9	1,0
Всього:	262	225,5	232,0	250,0

Тогочасні спеціалісти відзначали відносний занепад експорту залізної руди за кордон. Це було зумовлено кризою металургійної промисловості в Західній Європі. У 1910 р. починається певне покращення ситуації, особливо в Німеччині. Тому виникла можливість для вивозу залізної руди в більшій кількості. Перешкодою для експорту також ставала заборона вивозу її через західні митниці імперії. Тому спеціальною комісією визнано було за необхідне, щоб уряд переконався в тому, що добування залізної руди в Кривому Розі більш доцільне, ніж в інших регіонах, та дозволив рудо-промисловцям безперешкодно вивозити її до Сілезії. Члени комісії мотивували таку необхідність явною вигодою для вітчизняних промисловців і тим, що ціни на світовому ринку постійно падали, а власні заводи не могли переробити ту кількість руди, яка добувалася у Кривому Розі.

1909 р. не виправдав сподівань експортерів. До середини року вони очікували покращення світової кон'юнктури, збільшення споживання металу в зв'язку із значним розвитком промисловості й великим урожаєм, що давало можливість селянам закуповувати вироби із заліза. Тому цифри виплавки чавуну, виробництва болванок у першому півріччі 1909 р. дали збільшення проти першої половини 1908 р. випуску на ринок готового металу і незначне зростання його за весь період. Але вже по відношенню до чавуну в першому півріччі 1909 р. було констатовано зменшення його виплавки. В другій половині того року відбулося очікуване падіння цін на метал. Особливо суттєво зменшилася кількість урядових замовлень. Проте внаслідок цього українські заводи, на відміну від інших підприємств імперії, збільшили виробництво металу.

Це раптове „стискання” внутрішнього ринку було небезпечним для залізничних заводів, оскільки воно у часі збіглося з поживленням залізничної промисловості в Західній Європі та Північній Америці. Тому український експорт металу мав певні ускладнення. Комісія, яка працювала на ХХІУ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії по залізорудній промисловості, на підставі даних, котрі надійшли із заводів, констатувала кількість експорту продукції доменних і залізничних заводів у 1910 р. (у тис. пуд.). Врахувавши рекомендації з'їзду, в січні 1910 р. уряд переглянув тарифи на чавун, залізо й сталь – всього 32 номенклатури. Було також прийнято рішення встановити митну охорону. Про стан виробництва залізних виробів, сільськогосподарських машин і обладнання на українських заводах свідчать наступні дані [3, 56]:

В другій половині XIX ст. виноробна промисловість Росії досягла великих розмірів. Її підприємства склали в Україні 7 % загальної кількості відповідних підприємств Російської імперії. Введення акцизної системи дуже позначилося на експорті спирту з України, який із середини 70-х до початку 90-х рр. неухильно зростав. А згодом до початку 1900-х рр. відбувалося падіння останнього, що було обумовлено зменшенням

попиту на нього, з одного боку, і зміною законодавства щодо винокурної промисловості - з іншого.

	Чавун	Чавун	Вилиті болванки та	Деталі машин	Готова	Продук -ція
	виплавка	Відправка на ринок	Вироб- ництво	Випуск на зовнішній ринок	Вироб- ництво	Випуск на зовніш- ній ринок
Металургійн і заводи	140 450	46 490	99 950	2 125	85 675	83 355
Машинобуді вні заводи	-	-	8 000	1 250	7 600	6 350
Всього:	140 450	46 490	107 950	3 375	93 275	89 705

З початку 1900-х рр. почалось нове збільшення експорту, який досяг 1911 р. - 11, 1 млн. відер сорокаградусного спирту. Цьому зростанню сприяло заохочення його вивозу, шляхом зняття акцизного збору, який направлявся до митниць, і повернення сплачених зборів на виробі з останнього та безакцизні відрахування „на премії” й за шляхові витрати. У 1911 р. вони в перекладі на суму акцизу дали 2, 1 млн. крб, який становив 1/3 загального прибутку бюджету державної горілчаної монополії та котрий в цьому році досяг 598 млн. крб. [4, с. 6]. Загальний експорт спирту за кордон і частка України у ньому показано в наступній таблиці.

На думку Асенкова С., основна кількість спирту на початку ХХ ст. вивозилася з України, причому частка її у загальноімперському експорті поступово збільшувалася з 2,9 % в 1906 р. до 7,9 % у 1911 р., в той час як значення інших регіонів у цьому плані неухильно знижується. Наприклад, у 1906 р. вивіз спирту з Південно-Західних регіонів імперії становив 81,6 % загального експорт його за кордон, а в 1911 р. він упав до 45,3 %. Переважно спирт вивозився з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Точно таку ж тенденцію спостерігаємо відносно інших губерній, наприклад Чорноземної зони. З інших українських губерній вивозилася порівняно невелика кількість даного продукту. Їх частка становила: у 1907 р.–11,5 тис. відер (0,5 %), 1908 р.–61 тис. відер (1,5 %), 1909 р.–524 тис. (7,3 %), 1910 р.–997 тис. (11,6 %), в 1911 р.–1244 тис. відер (11,1 %) [4, с. 9].

У той час зростає відносна частка інших губерній імперії, які давали в 1906 р. 1,6 % всього експорту спирту, а в 1911 р. збільшили її до 25,7 %. Головним ринком збуту українського спирту з давніх часів була Туреччина, куди йшло понад 50 % всього вивозу даного продукту. Значним, але з постійними коливаннями був експорт спирту до Німеччини, який становив (для порівняння) 30 % всього його вивозу з України. За 5 років з 1909 р. зріс експорт спирту до Китаю до 7 %. Вивіз його до Англії дорівнював 1 %, був незначним та зазнавав коливань. Експорт хлібної

очищеної горілки був також досить незначним з явною тенденцією до поступового скорочення і з великими коливаннями. Це пояснюється з одного боку, недостатнім розвитком внутрішнього виробництва, а з іншого – високим митом у 25 крб. з пуда бруто спирту та горілки в діжках і 30 крб. або з пуда того ж продукту у пляшках.

роки	вивезено спирту тис.відер	з київської, волинської, подільської губернь імперії тис.відер	у % відношенні	з чернігівської, полтавської, харківської губер. тис.відер	у % відношенні	з херсонської, таврійської, новоросійської губерній імперії тис.відер	у % відношенні
1871-1880	1594						
1881-1890	3861						
1891-1900	1602						
1902	1647						
1903	2303						
1904	4436						
1905	3431						
1906	2119	1730	81,6	63	2,9	16	0,8 %
1907	2130	1791	84,1	0,5	0	47	2,2 %
1908	4025	3068	76,2	238	5,9	236	5,9 %
1909	7108	3395	47,8	385	5,4	193	2,7 %
1910	8554	4073	47,6	384	4,5	96	1,1 %
1911	11123	5037	45,3	876	7,9	231	2,1 %

Огляд джерел дає можливість зробити висновок про дієвість державної системи підтримки вітчизняної горілчаної промисловості, яка була необхідною умовою її подальшого розвитку. Поза сумнівом, певні успіхи експортної торгівлі знаходилися у тісному взаємозв'язку із здійсненням вивізних премій, подальшим розвитком її організації й зменшенням умовностей при розрахунках.–

Ці заходи сприяли розвитку експорту спирту, а також обігу його в середині країни денатурованому вигляді. Промисловці неодноразово пропонували уряду досягти зниження тарифної ставки, визначеної Німецьким тарифним кодексом у 1914 р. в розмірі 275 марок за подвійний центнер спирту у бочках та 350 марок за подвійний центнер спирту в пляшках, що в перекладі на російські міри дорівнювало 2 крб. або 2 крб. 60 коп. з пуда. На думку провідного фахівця у даній галузі на той час Асенкова С., уряду потрібно було вжити наступних термінових заходів :

- 1.Скоротити суттєво вивіз міцного спирту з України.
- 2.Покращити організацію вітчизняної зовнішньої торгівлі спиртом шляхом зменшення тяганини за розрахунки.

3.Збільшити експорт денатурованого спирту.

4.Знизити ввізне мито.

Про країни, куди вивозилася продукція спиртних заводів дає уяву наступна таблиця [4, с. 12]:

Як бачимо, найбільша кількість спирту потрапляла з України до Німеччини та Туреччини. В незначній кількості він експортувався до Голландії та Великобританії. Динаміка вивозу спирту, показана у таблиці, свідчить про його поступове зростання протягом 1891–1911 рр. Значним також був експорт з України хлібної горілки („вина хлібного очищеного”, як зазначалося в офіційних відомостях).

Дані про вивіз з європейських губерній Росії та України денатурованого спирту, який використовувався в інших країнах в основному для технічних потреб, показано в наступній таблиці [4].

Протягом 1902–1911 рр. помітною також була тенденція до зростання експорту денатурованого спирту, що пов'язано з промисловим розвитком європейських країн і майже повною відсутністю даного виду виробництва у країнах Близького Сходу.

Серед інших видів продукції, яка відправлялася за кордон, розглянемо вивіз деревини. Експорт її відбувався в декількох напрямках. Закордонний вивіз обслуговувався водними та залізничними шляхами. Водні шляхи (сплав необробленої деревини по р. Прип'ять й її притоках, а потім системою каналів) вели до німецьких ринків. Облік вантажів у цьому напрямку не був можливим.

Залізницями експорт лісу ішов переважно через Одесу. Наприклад, у 1911 р. звідси було відправлено будівельних матеріалів 1409 тис. пуд., шпал - 1834 тис. пуд., клепки 440 тис. пуд. Також даний товар експортувався через австрійський кордон (у тому ж році будівельних матеріалів відправлено 520 тис. пуд.) [5, с. 47].

Особливо велика кількість лісу йшла на експорт через сухопутний німецький кордон (шпали, клепка тощо), почасти через Лібаву (клепка 316 тис. пуд.) з Одеси в Австрію транзитом через Новоселицю у 1909 р. було відправлено 4430 тис. пудів лісу, 1910 р.–4462 тис. і в 1911 р.–2830 тис. [14, с. 15]. Саме у той час зростала зацікавленість до українського лісу з боку іноземних підприємців. Окрім традиційних імпортерів його Франції та Німеччини на Україну звернули увагу Італія, яка зайнялась обробкою лісу в Овруцькому повіті, й керівництво Австрійських залізниць, яке в 1912 р. придбало на Волині 5 тис. дубових телеграфних стовпів.

У Київській губернії нараховувалося 50 лісопильних, фанерних та інших деревообробних підприємств з виробничою потужністю на суму 6002, 6 тис. крб. з 1000 робітників. У Волинській губернії було відповідно їх понад 50 з оборотом у 1515,2 тис. крб. з 1500 робітників, у Подільській губернії-4 підприємства з обігом у 166 тис. крб.. з 100 робітників [6, с. 74] Ці факти свідчать про велике значення Київського регіону в експортні лісової промисловості України.

**ВИВІЗ ІЗ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАСТИНИ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ
СПИРТУ (тис. градусів).**

Роки	Всього тис.град	Всього тис.крб.	До Німеччини	До Велико-британії	До Голландії	До Китаю	До Туреччини
1891	398 080	5 346	270 374	21 718	-	-	48 537
1892	95 273	1 652	49 574	5 273	-	-	16 681
1893	208 003	2 665	137 502	30 806	-	-	21 033
1894	226 454	2 727	165 591	5 552	-	-	35 898
1895	173 610	1 792	107 074	13 421	-	-	42 403
1891-1895	220 284 100 %	2 836	146 023 66,4 %	6,9 %			15 %
1896	165 300	1 574	107 074	10 907	-	0,2	39,398
1897	198 139	2 146	134 470	6 592	-	-	50 177
1898	184 374	1 747	105 456	493	158	-	71 362
1899	57 342	593	4 663	-	-	-	52 161
1900	41 758	512	1 325	-	-	-	37 991
1896-1900	129 383 100 %	1 314	70 598 54,7 %	3 598 2,8 %	-	-	50 218 38 9 %
1901	41 752	563	37	-	-	-	40 948
1902	53 683	1 040	3 669	-	-	0,2	49, 265
1903	73 871	742	5 680	-	-	9,0	66 855
1904	183 579	3 279	74 689	937	-	5 451	94 800
1905	129 888	2 083	52 322	48	-	9 106	64 684
1901-1905	96 435 100 %	1 541	27 279 28,3	197 0,2 %	-	2 913 3,0 %	63 310 65,6 %
1906	70 734	1 301	1 197	35	-	25 345	42 587
1907	86 378	1 313	17	453	-	4 602	80 234
1908	162 387	3 600	34 607	244	-	10 669	109 685
1909	289 636	5 175	106 347	2 246	19 704	13 374	144 378
1910	345 266	5 492	128 751	7 472	19 057	11 647	158 337
1906-1910	190 880 100 %	3 376	54 184 28,4 %	2 090 1,1 %	7 752 4,1 %	13 127 6,9 %	107 044 56,0 %
1911	429 576 100 %	7 483	140 374 32,6 %	4 768 1,1 %	21 205 4,9 %	17 796 4,1 %	222 033 51,7 %

ЕКСПОРТ ДЕНАТУРОВАНОГО СПИРТУ

Роки	Тис.відер в 40 %	Роки	Тис.відер в 40 %
1902	1 782	1907	3 881
1903	1 701	1908	3 975
1904	2 586	1909	5 001
1905	3 529	1910	6 695
1906	3 896	1911	7 906
1902-1906	2 699	1907-1911	5 492

Остання оперувала на лісі, вивезеному з різних районів Подніпров'я, а у Волинській губернії базувалася на місцевому. Роль двох головних ринків його в Україні міст Києва й Черкас обумовлена була їх розташуванням на Дніпрі й наявністю поблизу залізничної мережі. Значення вивозу лісу справи для окремих регіонів України можна з'ясувати завдяки статистиці відправлень вантажів залізницями та водним шляхом. Підрахунки за 1905–1909 рр. дозволяють приблизно вирахувати експорт лісових вантажів з України. Зокрема з українських губерній було відправлено 78 млн. пуд. деревини, у тому числі з Волинської губернії–40 млн. пуд, Київської–27 млн. пуд., Подільської–11 млн. пуд. Але слід зазначити, що реєстрація водних вантажів не відзначалася точністю.

Дані статистики свідчать, що Волинська губернія, більшу частину якої становило Полісся, давала максимальну кількість експорту лісових вантажів. Північна частина Київської губернії входила до складу Полісся, і на долю цієї смуги припадало 2/3 відправлень останньої. Експорт дров становив по Подільській губернії 50 %, по Київській–33 %, Волинській–27 % [7, с. 68]. Ці дані показують, що у Подільській губернії збереглися на той час переважно промислові ліси, в той час як у Київській та Волинській губернії відзначалася наявність будівельних лісів. Водні відправлення лісу становили ¼ усього його експорту.

Будівництво Києво-Ковельської ділянки Південно-Західної залізниці сприяло посиленню розробки лісових багатств Полісся. Для всього цього регіону найбільш характерними були соснові ліси, які давали чудовий будівельний матеріал, а також дубові, березові, осикові, змішані. Для південної частини України найбільш характерними були дубові й грабові ліси. Великі соснові ліси були у Черкаському і Чигиринському повіті Київської губернії. Лісова промисловість того часу охоплювала собою великий район (Полісся), який забезпечував будівельними матеріалами західний та південний ринки.

Київ був важливим торговим пунктом для лісу завдяки тому, що тут знаходився найголовніший покупець його–управління Південно-Західних залізниць, а також різні приватні промислові підприємства та маєтки. У середньому протягом 1905–1909 рр. залізницями й водним шляхом до міста прибуло 13,9 млн пуд. деревини і 5,3 млн пуд. будівельних матеріалів, не враховуючи шпал, клепки тощо [8, с. 24]. На Київський ринок ліс потрапляв переважно водним шляхом із Придніпровського Полісся. Залізниці давали незначну частину загального експорту будівельного матеріалу.

Тим не менш, деревообробна промисловість, а відповідно і експортна торгівля України могла б, на думку В. Фааса, бути розвинена у багатьох місцевостях значно більше за умови кращого обладнання шляхів сполучення для доставки лісу (грунтові, під'їзні, вузькоколіїні, сплавні шляхи тощо) й відповідних умов для переробки круглого та іншого

необробленого лісу, який направлявся у вигляді сировини до Східної Пруссії.

Розпилювання лісу на дощатий товар знаходилося в Україні у незадовільному стані. Більшість лісопильних заводів були обладнані, за свідченнями В. Фааса, застарілими машинами і керувалися особами без відповідної освіти, які мало були знайомі з технікою [8, с. 49]. Робітники, зайняті на машинах по розпилюванню і сортуванню лісу найчастіше були самоучками та мали слабку уяву про технологію справи. Внаслідок цього велика кількість сировини псувалася й вихід цінного товару був набагато меншим, ніж очікувалося. Отриманий товар у більшості випадків мав невисоку якість і відзначався кривим розпилем, неоднаковістю розміру однотипних дощок, отже, невідповідністю ринковим вимогам.

У силу зазначених причин розпиляний в Україні ліс не користувався особливою повагою на закордонних ринках й оцінювався на них нижче, ніж ліс з Фінляндії та Скандинавських країн, який характеризувався високою якістю, точним стандартом у сантиметрах, точністю й акуратністю розпилювання і сортування.

Українські ліси були багатством для всієї імперії. Особливо цінними за якістю та за розмірами були соснові, дубові, вільхові й ін. Казенні і приватні лісові господарства характеризувалися необмеженими вирубками. Внаслідок такої варварської діяльності знижувалася лісистість України. Таке „господарювання” в лісах призвело до зростання цін на ліс, які в першому десятилітті ХХ ст. зросли в 2-3 рази. [8, с. 25].

Цьому не могли завадити ні Лісозберігаючий закон 1888 р., ні Лісний статут 1913 р [19]. Значно ускладнювала справу відсутність кредиту. Діючі з 1904 р. „Правила видачі позик під заставу лісових матеріалів” і циркуляр Державного банку від 4 березня 1910 р., за № 30 мали обмежене коло застосування, оскільки допускали завдаток матеріалів, які перебували на лісових складах [9].

Кредитні заклади приходили на допомогу лісоторговцям лише у самому кінці торговельної операції, коли заготовлені й доставлені на ринок матеріали і без їх допомоги могли бути реалізовані.

Транспортування лісових матеріалів як водним, так і сухопутним шляхом в Україні знаходилося у більш сприятливих умовах, аніж в інших місцевостях Європейської Росії. Але катастрофічно не вистачало нових залізниць, під'їзних та ґрунтових шляхів. Потребували розширення Дніпровсько-Бузький і Очинський канали. Через ці канали великі місцевості відправляли за кордон ліс. Лісовий склад і гавань в Одесі не могли задовольнити потреби у завантаженні на пароплави відповідних матеріалів. Неодноразово піднімалося питання на урядовому рівні про обладнання лісової гавані в Одесі.

Розпиляні матеріали з м'яких порід, які експортувалися до Німеччини, обкладалися високим митом у розмірі 6 коп. за куб. фут. Це мито було майже заборонним для розпиляних матеріалів середніх сортів, а

тому на німецький ринок йшли головним чином найвищі сорти цього лісу. Під час перегляду російсько-німецького торгового договору в 1917 р. робилися спроби переглянути тарифи за новим митом на розпиляний ліс з м'яких порід. Він розроблявся на тесані, колоті, розпиляні та інші матеріали. Розробка лісу на бруски, шпали, клепку відзначалася більшою різноманітністю.

Серед інших промислових товарів, які експортувалися з України на початку ХХ ст., можна назвати наступні [9, с. 42]:

Країни Призначення і вид товарів	1901 тис.пуд.	1902 тис.пуд.	1903 тис.пуд.	1904 тис.пуд.	1905 тис.пуд.	1906 тис.пуд.	1907 тис.пуд.	1908 тис.пуд.	1909 тис.пуд.	1910 тис.пуд.	1911 тис.пуд.
Сіль до Болгарії	90	4,1	1,0	-	-	0,4	0,2	0,1	-	-	-
Ікра риб'яча (окрім червоної) до Греції	0,5	0,6	0,2	0,4	1,9	0,3	0,5	0,2	0,1	0,2	6,8
Гас до Болгарії	439	677	462	488	774	0,2	23	-	60	86	-
Гас до Сербії	200	327	303	304	352	315	354	315	205	120	309
Соняшнико- ва олія до Болгарії							7,3	13	3,4	1,9	12
Соняшнико- ва олія до Румунії							2,1	7,4	0,2	0,7	5,5
Канати до Туреччини й Англії	1,5	-	0,1	0,2	0,1	1,2	1,2	1,7			
Срібло у виробах до Болгарії в тис. крб.						7,3		8,8			

Отже, вивозилися сіль, гас, соняшникова олія, срібло у виробках до Болгарії, ікра риб'яча (окрім червоної) до Греції, канати до Туреччини та Англії, гас до Сербії, соняшникова олія до Румунії.

Слід відзначити роль у вивозі промислових товарів з України чорноморських портів. За повідомленням начальника південного митного округу, у 1907 р. було вивезено через Євпаторійський порт:

Риби—18 016 пуд.

Спирту—18 993 пуд.

Гасу—34 930 пуд.

Лісу—311 200 пуд.

Каміння мостового—15 500 пуд.

Чавунних, залізних і сталевих виробів—29 999 пуд.

Дров—216 250 пуд.

Вугілля—273 050 пуд.

Різних товарів—687 558 пуд.

Всього—1 948 364 пуд.

За період з 18 січня 1908 по 24 листопада того ж року в Євпаторію прибуло 69 парових та 778 парусних суден.

Вивозилася також велика кількість солі до інших портів Чорного і Балтійського морів. Так, протягом 1908 р. 39 300 пуд солі було перевезено до Одеси з метою її подальшого експорту, приблизно ж стільки до Херсону, Миколаєва, Севастополя, Ялти, Маріуполя. З Маріуполя сіль перевозилась до м. Поті. Через Балтійські порти українська сіль потрапляла до Польщі та Данциг. Також сіль вивозили й з інших портів. Наприклад, у 1908 р. її було перевезено з Євпаторії до Данцига 879 500 пуд. Фрахт на сіль в російські порти Чорного і Балтійських морів коштував від 1 $\frac{3}{4}$ до 5 коп., від 11 шилінгів і 6 пенсів до 16 шилінгів і 3 пенси. За доповідною запискою начальника Євпаторійської митниці торгіві операції по Євпаторійському порту протягом 1907 р. порівняно з 1905-1906 рр. значно зменшилися, а саме вивезено солі до іноземних балтійських портів і Польщі на 1 913 150 пуд. менше, ніж у 1905 р. й на 567 560 пуд. менше, ніж у 1905 р.

В цілому вантажообіг 1907 р. був значно меншим від попередніх двох років, а саме на 4 726 816 пуд., що пояснюється зменшенням виробництва солі у 1906 р, оскільки продукт цей звичайно вивозився в наступному році після вилучення його з басейну. Частково такі результати були пов'язані із скороченням кількості прибулих іноземних суден. Так, в 1907 р. прибуло всього 100 суден, у тому числі: парових—58, тобто менше, ніж в 1906 р. на 32 пароплави, а парусних—42 в 1906 р., а в 1907 р.—38 [12, с. 9].

Причиною зменшення числа промислових товарів була відсутність вантажу для вивозу, та тимчасова заборона торгівлі певними видами товарів з боку Туреччини. Можливо, на розвиток торгівлі Євпаторійського порту впливало недостатнє обладнання зручних стоянок для суден на рейді, на що за скаржився начальник євпаторійської митниці портовому управлінню.

За річним звітом Феодосійської митниці начальнику Південного митного округу в 1907 р. доповідалося, що навігація тривала цілий рік і протягом року прибуло до Феодосії суден:

- а) з російськими експортними товарами—8;
- б) іноземних парових—84, російських—7: всього 91;
- в) парусних російських—1, іноземних—1;
- г) каботажного плавання—1272;

В цьому ж році відбуло з Феодосії до інших країн:

- а) суден закордонного плавання: російських–3, іноземних–82, з яких 72 з промисловими товарами;
- б) пароплавів: 3 російських, іноземних–82;
- в) каботажного плавання–1271: парових–1201, парусних 70. [12, с. 10].

Бакальський митний перехідний пункт за 1907 р. прийняв 424 іноземних судна (парових–202, парусних–222). За даними наглядача митниці Рачковського, вивезено солі–277 179 пуд.: менше на 906 пуд., ніж у 1906 р. внаслідок того, що всі соляні промисли Чорноморського узбережжя утворили між собою синдикат з метою збільшення цін на цей продукт. Ними ж було встановлено щорічну норму вивозу солі з Бакалу в 1 млн. пуд. Але у 1906 р. вивезено з нього більше 1 млн. пуд., а в 1905 р. – менше 1 млн. пуд. останньої. В той же час імпорт іноземних товарів збільшився на 47 159 пудів. Перевезенням промислових товарів займалося 171 парусне судно із середньою місткістю 45,95 тонн, 51 парове із середньою місткістю 12,88 реєстраційних тонн [12, с. 20].

Кожна митниця на підставі циркулярного наказу Міністерства фінансів Росії від 26 жовтня 1901 р. та циркулярного припису по Південному митному округу від 21 грудня 1896 р. повинна була подавати щороку звіт щодо збору мита й кількості прибулого товару із суден. Очаківська митна застава повідомляла в зв'язку з цим, що навігація не припинялася 365 днів у 1907 р.

Через Очаківський рейд було пропущено іноземних суден, прибулих із-за кордону за промисловим товаром, до Миколаєва–326, до Херсону–134 та з російських портів: до Миколаєва–25, до Херсона–8, всього–493 судна. З Миколаєва за кордон відправлено–309, з Херсона–55, всього 364 судна. Інші 129 пароплавів до 1 січня 1908 р. залишилися для вантажних операцій у Миколаївському порту, а частково проходили мимо Очакова для довантаження в інших українських портах [12, с. 25].

Генічеська митна застава на підставі циркулярного припису по Південному митному округу від 21 грудня 1896 р. доповідала, що закордонних пароплавних суден в 1907 р. прибуло 43, парусних–62 водоемкістю понад 20 реєстраційних тонн, 62 судна–водоемкістю 29 тонн. Відбуло суден з промисловими товарами - 43. Вивезено в цьому році промислових товарів–46 850 пуд.. Всього по Генічеську було вивезено в 1907 р. 213 933 пуд. різноманітних товарів. Основним предметом вивозу була сіль. З Темрюка й Кавказького узбережжя привезено було для експорту у 1907 р.–253 955 пуд. кам'яного вугілля, дров, залізних та бакалійних товарів. Таблиця основних експортерів промислових товарів Генічеська в останньому році наведена нижче [12]:

Назва фірм-експортерів	Вивіз металевих виробів, тис. пуд	Вивіз сільськогосподарських машин та обладнання тис. пуд
“Луїс Дрейфус і К.”	12 735	1 935
“М.Нейфельд і К.”	14 886	
“Російський експорт”	735	
“Апенанський”	2 766	-
Майсельсон	-	-
Всього:	45 872	1 935

В тому році, цілком імовірно, що названі фірми-експортери використовували іноземні судна. Адже в своїх звітах французькою мовою вони згадували, що у 1907 р. до Генічеська прибули 27 англійських суден, 13–грецьких, 1–австрійське, 1–італійське, 1–шведське, всього 43 судна.

Зовнішня торгівля була вигідна для Російської імперії, як і для будь-якої іншої європейської держави. Так, наприклад, тільки митний прибуток 1880 р. перевищив прибутки всіх попередніх років. Це збільшення пов'язане з розпорядженням російського імператора від 16 грудня 1880 р. про стягування з 1 січня 1881 р. додаткового митного збору в розмірі 10 коп. з кожного карбованця вартості перевезених через європейський та азійський кордони товари, окрім солі. Тому „торгові люди” поквапилися наприкінці 1880 р. звільнити свої склади й митниці від товарів і сплатити мито за старим розміром. Внаслідок цього харківський губернатор зокрема доповідав, що казною отримано було у грудні 1880 р. 19 535 837 крб.–більше ніж в той же період часу 1879 р. на 10 016 832 крб. Сприяла зовнішній торгівлі також підприємницька діяльність банків, яких ставало дедалі все більше. Так, наприклад, 22 травня 1909 р. міністр фінансів прислав повідомлення, за яким він дозволив „Російському для зовнішньої торгівлі банку” відкрити його відділення в м. Вінниці Подільської губернії.

За відомістю, яку наводить харківський губернатор, маємо змогу виокремити українські митниці, які відігравали важливу роль у експорті промислової продукції, як наприклад: Одеська, Олександрівська, Сосновицька, Границька, Лібавська, Вержболовська тощо та з'ясувати скільки зборів поступило з них і за які товари. Дані про вивезення товарів промисловості з Харківської губернії напр. XIX ст. наведено у наступній таблиці:

РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1880 Р.
 Найважливіших товарів вивезено через європейський кордон:

ВИВЕЗЕНО ТОВАРІВ	В 1880 р.	У порівнянні з 1879 р. більше
В тис. пудів		
Заліза	8 237 пуд	7 890 пуд.
Полотна	6 287 аршин	1 359 аршин
Вовни сирцю	1 661 пуд.	608 пуд.
Ганчір'я	745	375
Льняної коноплі	1 529	248 пуд.
Пеньки	3 827	167
Шкіри необробленої	358	144
Пенькової коноплі	191	89
Сала скоту	426	69
Насіння масляного	720 четв.	34 четв.
Цукру рафінаду	35 пуд.	19 пуд.
М'яких меблів	80	17
Мотузок і канатів	255	16
Щетини	131	16
Скоту	1 140 шт.	24 шт.
Прядіння льняного	15 пуд.	9 пуд.
Лісу	32 983 крб.	7 743 крб.

ВИВЕЗЕНО	В 1880 р.	У порівнянні з 1879 р. менше
В тис. пудів		
Спирту і вина	1 495 пуд.	410 пуд.
Цукру піску	105	40
Пряжі пенькової	196	26
Поташу	36	24
Шкір оброблених і юхти	16	13
Масла коров'ячого	187	12
Тютюну	143	

За даними харківського губернатора, 1880 р. мито було зібрано з наступних експортованих промислових товарів [13, с. 43]:

НАЗВА ТОВАРІВ	В ТИС. КРБ
З виробів з металу	5 916
З напоїв	4 394
Із солі	3 442
Із смоли дерев'яної	2 744
З виробів із вовни	2 613
З тютюну	2 331
З металевих виробів	2 180
З паперу (прядильного)	2 051
З бавовняного сирцю	2 008
З інших товарів	18 239
Всього зібрано мита	67 894

В той же час було завезено 6 921 000 крб. та злиwkів 4 478 000 крб., а вивезено монетами-25 507 000 крб. та зливками 790 000 крб. Утримання митних закладів у 1880 р. становило 3 324 439 крб., або 3,3 % з валової цифри митного прибутку, а утримання прикордонної охорони і митних крейсерів-4 180 359 крб., або 4,1 %. Чистий же прибуток казни становив 94 122 757 крб. або 92,6 % [13, с. 48].

Маємо також дані про розвиток промисловості у такій, здавалося б аграрній губернії, як Волинська. З листопада 1904 р. «губернатор двора его величества, камергер» доповідав з м. Житомира, що в 1903 р. кількість ремісників у губернії становила 83 737 і в містах збільшилася на 1 308 чол., тобто на 6,4 %. Усіх фабрик та заводів 1 656—більше ніж у 1902 р. на 67 при 20 394 чол. постійно працюючих робітників. Загальна продуктивність фабрик у 1903 р. була 33 515 507 крб., іншими словами, більше за 1902 р. на 4 418 815 крб., тобто на 14,9 %. Перше місце займали цукрові заводи, їх було 16 при 7 458 робітників [14, с. 105].

Продуктивність 12 362 117 крб. винокурних заводів була 120 %, ними викурено в 1903 р. 119 727 230 градусів спирту (більше 1902 р. на 2 886 843 градуси). Загальна сума вартості продукції цих підприємств становила 3 638 778 крб. Млинів діяло 469, з них—86 парових і 383 водяних, загальною продуктивністю 4 535 499 крб. Торгових зборів постуило 3 401 832 крб. 80 коп. Збір буряка від 71,3 до 110 берківця з десятини, в середньому 84,9 берківців. Всього зібрано в 1903 р. 1 930 986, 85 берківців і закуплено в інших губерніях для потреб цукрових заводів ще 451 472, 75 берківців.

Розведення тютюну в губернії занепадало-посівна площа скоротилася на 10 %. Під хмелем було 1 292 квадратних десятин, з яких було зібрано 58 757 пуд. хмелю на суму 969 195 карб., більше від попереднього року на 2 906 пуд. Вирощуванням хмелю займалися переважно чехи. Загальна ж посівна площа губернії була 1 720 952 десятин. [10, с. 5].

Судноплавство здійснювалося по рікам Горині, Стирі, Ікві й Случі. Переміщувалися ріками виключно великі вантажі. Предметами навантаження були ліс, борошно, залізо і сіль. Лісові плоти спрямовувались через Дніпровсько-Бузьку систему до Данцигського й Мемельського портів. Навігація тривала з 20 лютого до 30 жовтня. Найголовнішим предметом експорту був цукор-пісок.

Висновки. Підводячи підсумок нашому дослідженню зазначимо, що Україні належала велика роль у російському експорті промислової продукції. Ще вищою стала частка України у зовнішньоторговому обороті Російської імперії на початку ХХ ст. Експорт із України перевищував імпорт. У 1900 р. торговий баланс становив активне сальдо 367 млн. крб., 1901 р.-740, 1902 р.-468, 1904 р.-287, 1905 р.-301 млн. крб.. Протягом 1909-1914 рр. Середньорічне активне сальдо сягало 319 млн. крб.. Із цієї суми 262 млн. припадало на торгівлю із закордоном і 57 млн. на торгівлю з

Росією та іншими краями імперії Романових. За 1912 р. активне торговельне сальдо України дорівнювало 528,1 млн. крб.. Вартість українського експорту в 1913 р. становила 1022,8 млн. крб., сума імпорту-648 млн. крб., активне сальдо-374,8 млн. крб.

У загальному експорті Росії на той час частка України становила майже 26 %, а в імпорті-11,5 %. Перше місце в українському експорті займав цукор. У 1913 р. його вартість становила 267,4 млн. крб., руда та необроблених металів-115,4 млн. крб. З усіх товарів, які вивозилися з України в Росію, 75 % їх вартості становили промислові товари. Така політика російського царизму гальмувала економічний прогрес України.

Використані джерела інформації:

1. Асенков С. Спирт и его экспорт из России. – СПб.: Изд. Ред. Журнала «Российский экспорт», 1914. – С.6.: Асенковим С. Спирт и его экспорт из России. – СПб.: Изд. Ред. Журнала «Российский экспорт», 1914, Карачун М. Лесная промышленность // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып.7. Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей под. Ред. А.И. Ярошевича. – К.: Тип. А.М. Пономарёва, п.у. И.И. Врублевского, 1913, Фаас В.В. Леса и экспортная лесная торговля Юго-Западного края. – СПб., 1913.
2. Гуржій І.О. Україна в системі загальноросійського ринку. – К.: Наука, 1967; Алавердов Е. Вывоз хлеба через порты Черного и Азовского морей в конце XIX - начале XX в. - Автор.канд.дис. - Ростов-на Дону, 1975;
3. Измествьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка, конец XIX - начало XX в. (Опыт количественного анализа). – М.: Изд-во МГУ, 1991.
4. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 10.
5. Асенков С. Спирт и его экспорт из России. -СПб.: Изд. Ред. Журнала «Российский экспорт», 1914.
6. К вопросу о современном положении русской экспортной лесной торговли. - СПб.: Якорь, 1913.
7. Юго-Западный край в экономическом отношении // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып. 7. – К., 1912.
8. Карачун М. Лесная промышленность // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып.8. – К., 1913. – С.68.
9. Фаас В.В. Леса и экспортная лесная торговля Юго-Западного края. – СПб., 1913. – С. 24.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1913. – Т. XXVII.
11. Вывоз российских товаров за границу. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900-1911 годы. – СПб.: Тип. М.П. Фроловой, 1913. - С. 42.
12. Джерело: ЦДІАУ. – Ф.442 – Оп.529. – Спр.61. Дело об исходотайствовании Высочайшего соизволения на право ношения Львом Бродским пожалованого ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.
13. Державний архів Одеської області. – Ф.247. – Оп.3. – Спр.12. – Арк. 24. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.639. – Спр.353. – Арк. 1-2.
14. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К.: Знання, 1999. – С.571.